

22 נובמבר 2020
ו' בכסלו תשפ"א

לכבוד:

כב' נשיאת בית המשפט העליון, השופטת אסתר חיות
חה"כ אבי ניסנקורן, שר המשפטים
חה"כ איציק שמולי, שר הרווחה
ד"ר יגאל מרזל, מנהל בתי המשפט, הנהלת בתי המשפט
נשיאי בתי משפט השלום
סגני נשיאי בתי המשפט למשפחה
ד"ר אביחי מנדבליט, היועץ המשפטי לממשלה
עו"ד דינה זילבר, המשנה ליועץ המשפטי לממשלה (ציבורי-מנהלי)
הגב' חוה לוי, עו"ס ראשית לפי חוק נוער טיפול והשגחה, משי' הרווחה
גב' מרים ספיר בן לולו, עו"ס ראשית לעניין סדרי דין, משי' הרווחה
עו"ד מוריה כהן-בקשי, מחלקת ייעוץ וחקיקה (דיני משפחה), משי' המשפטים

שלום רב,

הנדון: פניה דחופה והתייחסות לנוהל "טיפול בתי המשפט לענייני משפחה בהליכים דחופים שעניינם חשש לפגיעה במוגנותם של ילדים והבטחת הקשר בין הורים לילדיהם (הוראת שעה)"

1. כידוע, בשנים האחרונות זירת דיני המשפחה רוויה במאבקים ציבוריים עזים במכלול של נושאים: חזקת הגיל הרך, אופן חלוקת נטל מזונות הילדים בין ההורים, טענות בדבר תלויות שווא על אלימות במשפחה ועוד, כאשר העניין שנמצא במרכז הבמה בתקופה האחרונה הוא בעיות בקשר בין הורה וילד. נושאים אלו הם מהרגישים והמורכבים ביותר בחברה הישראלית, ובמידה רבה הם כרוכים זה בזה באופן בלתי ניתן להפרדה. מעל לכל, הם משליכים באופן ישיר בראש ובראשונה על רווחתם וטובתם של ילדים.
2. ביום 8.10.2020 פרסמה כב' נשיאת בית המשפט העליון את נוהל "טיפול בתי המשפט לענייני משפחה בהליכים דחופים שעניינם חשש לפגיעה במוגנותם של ילדים והבטחת הקשר בין הורים לילדיהם (הוראת שעה)" (להלן: "הנוהל") אשר נועד לקבוע סדרי עבודה לבתי המשפט לטיפול בהליכים המעלים חשש לפגיעה במוגנותם של ילדים, בשל אלימות כלפיהם או בשל היותם עדים לאלימות בין הוריהם, וכן בהבטחת קשר בין הורה לילדו.
3. מטרת מכתב זה היא להעביר את התייחסותנו לנוהל החדש ולהצביע על צעדים נוספים אשר להבנתנו יש לנקוט בתחום רגיש זה, בהסתמך על הידע המקצועי והאקדמי העדכני בתחום.¹
4. נציין שאנו רואות דחיפות מיוחדת בהעברת עמדתנו, נוכח החשיבות הרבה שהובעה בנוהל בדבר הצורך לפעול למוגנותם של ילדים בשל אלימות מחד, ונוכח החשש כי עצם כינון הנוהל עלול להוות תמריץ להעלאת טענות אודות פגיעה בקשר מאידך, לאור המסלול המהיר לדיון שיוצר הנוהל, ובכך למעשה להסלים סכסוכים הנוגעים לילדים.
5. **בתמצית, אנו קוראות לנקיטת הצעדים הבאים:**
 - א. קיום הכשרה נרחבת של שופטות ושופטים בתחום של אלימות במשפחה והבטחת מוגנות ילדים במצבים אלו.
 - ב. פרסום הנחיה מקצועית ברורה לפיה מומחה אשר נתן חוות דעת אבחונית על בעיית קשר, או מי מטעמו, לא יוכל לטפל באותה משפחה. הנחיה כזו הכרחית בכדי למנוע את החשש הכבד לניגוד עניינים של מומחים ועל מנת לנטרל את התמריץ הכלכלי והמקצועי הקיים כיום לקביעה כי קיימות בעיות קשר. כמו כן, במסגרת זו הכרחי לכלול הוראה שתמנע מצב בו הורה שלא יכול לעמוד בעלות הכלכלית לטיפול ייחשב למחבל בקשר ההורי.

¹ לסקירה מקיפה ורחבה בנושא בעיות קשר הורה-קטין ראו גם "סרבנות קשר וניכור הורי: רקע תאורטי, אבחון ושיטות טיפול בראי עיקרון טובת הילד", אבישג עוזרד, רות הלפרין-קדרי ואוסנת פרינץ, אפריל 2020, מרכז רקמן, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר אילן: <https://drive.google.com/file/d/1-jiPuTWAcUCyvWSdonMcqQUm6orH3S3s/view>

- ג. פרסום הוראה שתבטיח שבקשות דחופות המוגשות בהתאם לנוהל יועברו לשופט הקבוע בתיק, תוך שמירה על העקרון של משפחה אחת - שופט.ת אחד.ת. קרי, הימנעות מהמודל הבעייתי של "שופט המוקד" בבקשות להבטחת קשר.
- ד. הימנעות מנקיטת אמצעים קיצוניים בכדי לטפל בבעיות קשר, לרבות כפיית טיפול על ילדים מתבגרים, העברת משמורת או הכרזת נזקקות בכדי להוציא ילדים לקלט חירום לשם הבטחת קשר הורה ילד. בהקשר זה, אנו קוראות קריאה נחרצת להימנע מקביעה שקטינים הינם קטינים נזקקים, בהתאם לחוק הנוער (טיפול והשגחה) במסגרת התערבות להבטחת קשר.
- ה. שינוי אופן הדיווח הנקבע בנוהל, כך שהדיווח לכב' הנשיאה יכלול פרטים שהנם חיוניים לעמידה על הבטחת מוגנות הילד, ובפרט: (1) דיווח על כלל הבקשות לקביעת סעד דחוף או זמני על פי הנוהל, זאת בנוסף לדיווח בדבר המקרים בהם לא נקבע דיון במתווה הזמנים המזורז, כך שיובהר גם שיעור הבקשות שהופנו למסלול של קביעת דיון מהיר על פי הנוהל (2) שיעור הבקשות שהופנו לטובת המשך טיפול מלווה ליחידת הסיוע; (3) דיווח על עילת הבקשה לקביעת סעד (דחוף או זמני) על פי הנוהל: חשש לפגיעה במוגנות ילד, או הבטחת קשר.
- יוער כי דיווח על פי הנוהל במתכונתו הנוכחית, לא מאפשר התחקות אחר מספר בקשות אשר נקבע בהן דיון בסד הזמנים המהיר. מעקב ואיסוף נתונים לגבי מספר הדיונים אשר נתקיימו בהתאם לנוהל הוא הכרחי כדי לאפשר להנהלת בתי המשפט להתחקות אחר היקף השימוש בנוהל ובכך להסיק מסקנות חשובות לגבי השפעתו על המערכת השיפוטית ועל ההתדיינות בסכסוכי משמורת. כך למשל, ניתן יהיה לעמוד על היקף הטענות בדבר מוגנות הילד ואלומות במשפחה ועל היקפן של טענות להבטחת קשר, כמו גם לבחון את יעילות הנוהל ולמנוע את האפשרות של ניצולו לרעה לשם השגת דיון מהיר (באופן שעשוי למעשה למנוע בחינה רצינית של טובת הילדים).
6. להלן נרחיב מדוע אנו סבורות כי יש לנקוט בצעדים שהוזכרו להלן.

א. מוגנות הילד והבטחת רווחתו, בריאותו ושלומו בעת הטיפול בטענות להבטחת קשר

7. ראשית, אנו ממברכות על כך שהנוהל אותו קבעה כב' הנשיאה מדגיש לכל אורכו את נושא מוגנות הילד וטובתו. הנוהל מדגיש כי בבואם לדון בבקשה לסעד דחוף להבטחת קשר הורה-קטין, יבחנו שופטי בתי המשפט לענייני משפחה חשש לפגיעה במוגנותם של ילדים, בשל אלימות כלפיהם או בשל היותם עדים לאלימות בין הוריהם. כלומר, הנוהל מבקש להבטיח את שלומם של קטינים הן מפני אלימות ישירה של ההורים כלפיהם והן מפני פגיעה דרך חשיפתם לאלימות ביתית גם אם זו אינה מופנית כלפיהם באופן ישיר. בדברים אלה יש הכרה חשובה של המערכת המשפטית בישראל בממצאים הקריטיים העולים במחקרים רבים בדבר הצורך לבחון בראש ובראשונה את טובת הילד ולפסול כל חשש לאלימות בעת הטיפול בטענות להבטחת קשר,² ובכך שילדים הם נפגעים ישירים מאלימות משפחתית, ולחשיפתם לאלימות כזו יש השפעה מסכנת ארוכת טווח.³
8. ככלל, בעיות קשר הורה ילד עשויות לנבוע ממגוון סיבות.⁴ מחקרים רבים מצביעים על כך שסירובו של ילד לקשר עם אחד מהוריו יכול להתפתח על רקע אפשרויות שונות, החל מהתפתחות טבעית של ילד הגורמת לקונפליקט עם הורה, התנגדות לגירושין, יכולות חברתיות נמוכות, קושי נפשי בהתמודדות עם המצב ועד לגורמים קשים כגון הזנחה ואלימות.⁵ זוגיות חדשה של הורה יכולה גם היא להשפיע מאוד על הקשר של הילד עמו.⁶ כידוע, חיי משפחה מורכבים מהיבטים, דינמיקות ומשתנים רבים. ולכן חשוב להדגיש כי ברוב המוחלט של המקרים, הסתה של הורה, קרי התנהגותו של הורה המועדף,

See e.g. Saunders, D., & Faller, K., *The need to carefully screen for family violence when parental alienation is claimed*, Michigan Family Law Journal, 46, 7, 7 (2016). על חובת התניית חידוש הקשר בהגנה על הקטין, ראו גם לעיל ראו עוזרד, הלפרין-קדרי ופרינץ, לעיל ה"ש 1, סעיפים 29-65, הדנות בהרחבה במגוון הסיבות האפשריות לבעיות בקשר בין הורה לילד.

³ פרופ' צבי איזיקוביץ, פרופ' רחל לב-ויזל, "התעללות, הזנחה, ואלימות כלפי ילדים ובני נוער בישראל: בין שכיחות לדיווח", המרכז לחקר החברה, אוניברסיטת חיפה.

⁴ ראה עוזרד, הלפרין-קדרי ופרינץ, ה"ש 1, סעיפים 44-45.

⁵ Saunders, D., & Faller, K., *The need to carefully screen for family violence when parental alienation is claimed*, ה"ש 2

⁶ Jean Mercer, *Examining Parental Alienation Treatments: Problems of Principles and Practices*, Child and Adolescent Social Work Journal 36, 351, 359 (2019).

- עולה בעיה של קשר הורה-ילד מתרחש על רקע של אלימות במשפחה, ובהחלט יכולים להיות מצבים בהם נוצרת בעיית קשר מבלי שיהיה מרכיב של אלימות במשפחה, אבל השכיחות המבהילה של אלימות במשפחה וההיסטוריה הקשה של המצאת מושג הניכור ההורי על ידי חוקר שאמינותו נדחתה¹³ מחייבים את ההתבוננות המשותפת.
12. באופן נפרד, חשוב לנו להביא לתשומת ליבכם את נושא הסיוע לקטינים נפגעי עבירות מין במשפחה. כידוע, כל נושא בירור וזיהוי הפגיעות המיניות בילדים רווי בקשיים וטעון רפורמה בפני עצמו. ואולם, בנושא דנן, חשוב לשים לב כי מתקיימת דינמיקה קשה ביותר שהכרחי להידרש לה כשעולות טענות לניכור הורי אל מול טענות של ההורה האחר לפגיעה מינית מצד ההורה השני. **במצב היום, אנו נתקלות במקרים בהם הסכסוך בין ההורים לא מאפשר זיהוי, אבחון והגנה על קטין שנפגע מינית.** הדברים קשים במיוחד כאשר הקרע בין בני הזוג מתרחש על רקע הפגיעה המינית בילד, אך טענות בדבר ניכור הורי והסתה גורמות להטיל ספק בפגיעה ומותירות ילדים במשמורת ההורה הפוגע, תוך מתן הסדרי ראייה נרחבים.¹⁴ אלו המקרים הקשים ביותר בהם אנו נתקלות, יחד עם שורה של חוקרים מהתחום הטיפולי. **אנו קוראות לקיים דיונים משותפים בנושא על מנת להבטיח את מוגנותם של קטינים, בייחוד בעת חשש לפגיעה מינית, אל מול טענות להבטחת קשר ולניכור הורי.**
13. **כמו כן, לאור האמור, הצעד המשלים של הנוהל שקבעה הנשיאה הינו הכשרה נרחבת של שופטים בתחום של אלימות במשפחה.** למידה של המערכת השיפוטית אודות הדינמיקה של אלימות משפחתית - אשר מתרחשת בחדרי חדרים, לא תמיד משאירה סימנים ועל פי רוב גם לא מובילה להרשעות פליליות - היא הכרחית כדי להגן על הקטינים במצבים אלו. למידה זו חייבת לבוא לצד הקצאת משאבים לשם הפנמה ויישום על-ידי הגורמים הטיפוליים והשיפוטיים כאחד. במצב היום חשופים ילדים וילדות המצויים בלב סכסוך, להחלטות והמלצות בעניינם שמושפעות מטענות שווא לניכור הורי ומנטרלות את יכולת המערכת לטפל באלימות ולכן הכשרה תוכל להעלות את המודעות לסוגיות אלו.
14. **כמו כן, חשוב שכל הכשרה או למידה יעשו תוך התייחסות לדינמיקה ולדפוסי ההתמודדות של קורבנות אלימות שמאופיינים בבושה, פחד, שתיקה והסתרה לכל אורך החיים המשותפים עם בן הזוג או ההורה האלים.** כפי שעולה ממובהק בכל המחקרים בתחום, התנהגויות אלו הן ההתנהגויות השכיחות בקרב מבוגרים וילדים ודפוס זה מביא לכך שנקודת החשיפה וההתמודדות תתרחש דווקא בתקופת הפרידה.¹⁵ **נתונים אלו חשוב שיילקחו בחשבון בעת הטיפול בתיקים אלו ואל מול ניסיונות לפקפק באמינות בטענות של קורבנות אלימות על רקע התזמון בשעת הפרידה.**

ב. אמצעים לחידוש קשר

15. אין חולק שטובת ילדים הינה לקשר מיטיב עם שני הוריהם ושלעיתים נדרש טיפול במקרים של בעיות קשר שנוצרות על רקע הקרע המשפחתי. יחד עם זאת, הגם שהנוהל לא מתייחס לנושא זה במפורש, ברצוננו להביע בפניכם חשש כבד מפני

¹³ Joan S. Meier (2020) U.S. child custody outcomes in cases involving parental alienation and abuse allegations: what do the data show?, Journal of Social Welfare and Family Law, DOI: 10.1080/09649069.2020.1701941. ראו סעיף ה' להלן המסביר את הרקע התיאורטי למושג "ניכור הורי" ומתייחס להוגה המושג גרדנר אשר הטיף בגלוי לפדופיליה וראה בחיוב קיום יחסי מין עם קטינים.

¹⁴ מחקרים מעידים על כך שהאשמת שווא של ילד על פגיעה מינית היא נדירה ביותר. כמו כן, מחקרים מראים כי פחות מ-10% מהילדים שנפגעים ישתפו בפגיעה המינית. כלומר, יש פער ניכר בין השכיחות של אלימות מינית בילדים לדיווח על הפגיעה. למעשה, יותר ילדים מכחישים התעללות מינית הן בשל פגיעה בתפקודים מוחיים שבאה לידי ביטוי בדיסוציאציה והן בשל פחד, איום, חשש ורגשות אמביוולנטיים כולל חיוביים כלפי הפוגע.

Trocme, N. & Bala, N. (2005). False allegations of abuse and neglect when parents separate. Child Abuse & Neglect, 29(12), 1333-1345 (only 4% of all cases are considered to be intentionally fabricated); Lev-Wiesel, R., & First, M. (2018). Willingness to disclose child maltreatment: CSA vs other forms of abuse. Child Abuse & Neglect, 79, 183-191; Bauer, P. J. (2007). Recall in infancy: a neurodevelopmental account. Curr Dir Psychol Sci, 16, 142-146.

כמו כן, מבחינה התפתחותית לילדים צעירים יהיה להם קושי רב לתאר ו/או לזכור אירוע כגון פגיעה מינית הכוללת תכנים שאינם תואמי בשלות קוגניטיבית פסיכולוגית או פיזיולוגית ומכאן, כמעט בלתי אפשרי לתאר אירוע שאותו לא חוו כלל. לדוגמה—בהתאם לגיל יכולת אינטליגנציה ומצב רגשי, קיים קושי ממשי בשינון וזכירה של סדר אירועים, פרטים, ובייחוד ספור נרטיבי שלם על אירוע מיני, שאינו תואם התפתחות ילדים ובעיקר ידע הכוללת תכנים מיניים. See Bauer, P.J., & Larkina, M. (2016). Predicting remembering and forgetting of autobiographical memories in children and adults: a 4-year prospective study. Memory, 24(10), 1345-68. doi: 10.1080/09658211.2015.1110595; Dawson, K. S., & Bryant, R. A. (2016). Children's Vantage Point of Recalling Traumatic Events. PloS one, 11(9), e0162030. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0162030>

¹⁵ See e.g., Margunn Bjørnholt, *The Social Dynamics Of Revictimization And Intimate Partner Violence: An Embodied, Gendered, Institutional And Life Course Perspective*, Nordic Journal of Criminology, 20:1, 90-110 (2019).

- שימוש בסעדים קיצוניים להבטחת קשר הורה קטין, ולצורך בהסתכלות רחבה על מוגנות על ילדים גם בעת גיבוש סעדים אלו.¹⁶
16. אנו עדות בתקופה האחרונה לשימוש הולך וגובר של בתי המשפט, בהמלצת גורמי רווחה וללא כל קו מנחה או מדיניות סדורה, בסנקציות או סעדים קיצוניים כאמצעים לחידוש קשר, לרבות כפיית טיפול לחידוש קשר על ילדים מתבגרים, העברת משמורת להורה הנטען כמנוכר ואף הכרזת הילדים כקטינים נזקקים, והוצאתם למסגרת חוץ ביתית וקלט חירום. לא אחת מתכנסות ועדות תכנון טיפול והערכה הדנות וממליצות על הוצאת ילד בסיכון מבית הוריו, על רקע טענות בניכור הורי ודרישה להבטחת קשר. כל זאת כאמור, גם במקרים בהם ישנו הורה נורמטיבי בעל מסוגלות הורית טובה, וכאשר לא הוכח כי בעיית הקשר של הילד וההורה נובעת מהסתה מגמתית ושיטתית של ההורה השני, כפי שאף עלה בתיק שנמצא בטיפולנו בימים אלו.
17. אמצעים מעין אלה זוכים לביקורת נוקבת בקרב חוקרים ואנשי מקצוע בתחומי המשפט והטיפול, בישראל ומחוצה לה. לא זו בלבד שיעילותם טרם הוכחה מבחינה מדעית ואמפירית, אלא שכבר הוכח כי הם עלולים לגרום לילדים נזק פיזי ופסיכולוגי חמור ובלתי הפיך, ובמקרים מסוימים אף לסכן את חייהם.¹⁷ מיותר לציין כי הרחקתו של ילד מההורה המשמורן המועדף למשך תקופת זמן משמעותית והעברתו להורה השני או הוצאתו למסגרת חוץ ביתית, עלולות להוביל לנזק פסיכולוגי ארוך טווח.¹⁸
18. כמו כן, העברת משמורת כסעד לטענת הבטחת קשר כשברקע טענות בדבר אלימות של ההורה השני, עלולה לחשוף את הילד לסכנה פיזית ונפשית, ממשית ומידית.¹⁹ זאת ועוד, ילדים רבים חווים דמורליזציה קיצונית ותחושת בגידה כאשר בתי המשפט מסרבים להאמין לטענותיהם ומורים על העברת משמורת להורה אלים.²⁰ דחייה של תלונות וחששות של ילדים, ואי אמון בהם, עלולה לגרום גם לנזק פסיכולוגי בקרב ילדים, שכן היא חותרת תחת האמון העצמי של הילד בתחושותיו ופתיחותיו ומובילה להאשמה ושנאה עצמית.²¹
19. על מנת למנוע מקרים כגון אלה ולהבטיח שעיקרון טובת הילד יובא בחשבון כשיקול ראשון במעלה, כפי שמנחה הנוהל, יש צורך חיוני בקביעת הנחיות שימנעו כפיית טיפול על ילדים מתבגרים, הכרזת נזקקות והוצאה למסגרת חוץ ביתית של ילדים כאמצעים לחידוש קשר הורה קטין.
20. כמו כן, יש לשים לב לכך שהנוהל עלול לעודד הגשת בקשות לסעדים דחופים כגון אלו. על בתי המשפט בכלל המחוזות בארץ להביא זאת בחשבון.

ג. פנייה ל"מומחים בניכור הורי"

21. עניין נוסף שיש לתת עליו את הדעת הוא עניין מומחיות ב"ניכור הורי". כאמור לעיל, ניכור הורי היא תופעה חריגה ביותר וברוב המקרים בעיות קשר הורה-ילד ינבעו ממגוון של סיבות שאינן קשורות בהכרח להתנהגויות של הורה מועדף או להסתה (ראו סעיף 8 לעיל). עם זאת, בהעדר מדיניות והנחיות ברורות מצד משרד הרווחה, צמחה תעשייה של אנשי מקצוע

¹⁶ ראו גם בעניין זה פניית שורה של ארגוני נשים לנשיאת ביהמ"ש העליון הפורסת תמונת מצב קשה מהשטח לכך שביותר ויותר תיקים בהם ננקטו צעדים קיצוניים, כגון העברת המשמורת להורה "המנוכר", הכרזת הקטינים כנזקקים והוצאת קטינים מביתם למרכזי חירום; מרכז רקמן, נעמ"ת, מני"ע, אמונה ויוצו, מכתב לנשיאת בית המשפט העליון, בחינה מחדש של נוהל מחוז תל 43 אביב לטיפול במצבים של טענות בדבר ניתוק קשר בין הורה לילד, 11 בנובמבר 2019.

¹⁷ חנייה קושר, ניכור הורי וסרבנות קשר, מערך ייצוג קטינים באגף לסיוע משפטי, משרד המשפטים, 2018. ראו גם ה"ש 6-7. Dallam, S., & Silberg, J. L., Recommended treatments for "parental alienation syndrome" (PAS) may cause children foreseeable and lasting psychological harm. *Journal of child custody*, 13(2- 3), 2016, 134-143. Jean Mercer, *Are intensive parental alienation treatments effective and safe for children and adolescents?*, *Journal of Child Custody*, 16: 1, 67, 102 (2019).

¹⁸ ש.ס. ¹⁹ מחקר אשר בחן החלטות משמורת שנהפכו, במסגרתן טענות בדבר אלימות נדחו תחילה אך במועד מאוחר יותר בתיק קיבלו תוקף, מצא כי 88% מהילדים שהועברו למשמורת ההורה האלים או שנקבעו לגביהם זמני שהות ללא השגחה, דיווחו על מקרים נוספים של אלימות. עבור רובם, האלימות אף הלכה והחמירה, והדבר הוביל להתדרדרות נפשית ופיזית של הילדים. ראו לעיל ה"ש 5 בעמ' 356.

Jean Mercer, *Examining Parental Alienation Treatments: Problems of Principles and Practices*: 356 בעמ' 9, לעיל ה"ש 9, בעמ' 356. Joyanna Silberg & Stephanie Dallam, *Abusers gaining custody in family courts: A case series of over turned decisions*, *Journal of Child Custody*, (2019), 162-163 בעמ' 20.

²¹ Roy Lubit, *Valid and invalid ways to assess the reason a child rejects a parent: The continued malignant role of "parental alienation syndrome"*, *Journal of Child Custody*, 16:1, 42, 43 (2019). בעמ' 60.

- פרטיים המתהדרים בתואר "מומחים לניכור הורי" מטעם עצמם ואשר גובים סכומים נכבדים עבור אבחונים וטיפולים אינטנסיביים, אותם נדרשים לשאת ההורים.
22. כך, לצד העלייה הניכרת בשימוש בטענות בדבר ניכור הורי, עולה רצונם של בתי המשפט למנות מומחים לניכור הורי לצורך אבחון הסיבה לניתוק הקשר בין ההורה לילד וטיפול בבני המשפחה לצורך חידושו. דא עקא, נבקש להסב את תשומת הלב לכך **שלא קיימת בעולם הטיפול מומחיות בניכור הורי** - לא בתחום הפסיכולוגיה ולא בתחום העבודה הסוציאלית. ואולם, דומה כי אין בכך כדי למנוע מקומץ אנשי טיפול להציג עצמם ככאלה, ואף לזכות בשל כך במינויים חוזרים ונשנים במסגרת תיקים העוסקים בניתוק קשר בין הורה לילד.²²
23. כאשר עולה הטענה לניכור הורי במסגרת הליכים משפטיים, פעמים רבות ישנה דרישה של אחד הצדדים ו/או אפוטרופוס לדין של הקטין למינוי מומחה לניכור הורי, בשעה שמומחיות זו כלל לא קיימת בעולם הטיפול.
24. **ההכרה במומחיות של עו"ס קליני ופסיכולוג קליני מוסדרת בתקנות, בכללים ובהנחיות של משרד הרווחה, ולא מדובר בתואר שאיש טיפול יכול להעניק לעצמו.** תקנות הפסיכולוגים (אישור תואר מומחה), התשל"ט - 1979, כוללת רשימה סגורה של ענפי התמחות ספציפיים, כאשר לכל אחד מהענפים נקבע פרק זמן של ההתמחות הנדרשת (לרוב כ- 12 חודשים) ובחינות בהתאם לתחום ההתמחות. **ניכור הורי אינו מופיע כאחד מענפי ההתמחות הספציפיים, משמע אין פסיכולוג מומחה לניכור הורי.** בדומה לכך, מומחיות בעבודה סוציאלית הינה בהתאם לכללים של משרד העבודה במומחיות בעבודה סוציאלית - כללים והנחיות להכרה במומחים ובתחומי התמחות,²³ המונה רשימה סגורה של תשעה תחומי התמחות. הרשימה מתייחסת למומחיות בתחומים של משפחה, ילדים, נוער, זקנה ועוד, **ואולם נעדרת ממנה מומחיות בתחום הניכור ההורי.**
25. **זאת ועוד, יש להדגיש כי, מינוי "מומחה לניכור הורי" כשלעצמו מפר את הניטרליות הנדרשת מבית המשפט, ולמעשה מכריע את הכף בטרם עת לתיוג ההורה ולהתייחסות שהיא דעת מיעוט חסרת כל תיקוף מדעי אשר נדחתה באופן קטגורי על ידי הרוב הגדול של מומחים בארץ ובעולם (ר' להלן בסעיף ה' למכתב זה).**
26. מלבד הפגם החמור הנוגע להיעדר מומחיות מוכרת ובסיס קליני לפעילותם של אותם "מומחים.ות", לעיתים קרובות אנו עדות לכך שהורים אשר אינם מסוגלים לשאת בנטל הכלכלי הגבוה הנ"ל מואשמים באופן מיידי באי שיתוף פעולה עם תהליך הטיפול וכמי שמחבלים בקשר של הילד עם ההורה השני.
27. חמור מכך, בתיקים בהם עולה טענה להבטחת קשר, נוטים שופטים בבתי המשפט לענייני משפחה למנות מומחה אחד מטעם בית המשפט הן למטרת אבחון ניכור הורי והן למתן טיפול בנושא וכתבת חוות דעת בתום ההליך הטיפולי. **מינוי של אותו גורם לשם אבחון וטיפול, טומן בחובו חשש כבד לניגוד עניינים מובנה ומייצר תמריץ כלכלי לקביעה טיפולית נגד אחד ההורים כי הוא הורה מסית ולקביעה שיש חשש לניכור הורי.** ברי כי אותו הגורם המאבחן כי אחד ההורים הוא הורה "מנכר", לא יתכן שיהיה הוא גם זה אשר ירוויח מקביעה זו ויקבל לידיו את הטיפול. כפל המינויים האמור, מאבחן ומטפל במקביל, טומן בחובו בעיות אתיות ומשפטיות ביחס ליכולת לבחון ללא משוא פנים. כמו כן, לא ניתן להתעלם מהתמריץ שנוצר עקב כפל התפקידים, קרי היכולת "האובייקטיבית" לכאורה לקבוע ללא משוא פנים קיומו של ניכור הורי בשעה שקביעה זו מובילה להפניה לטיפול פרטי "בניכור הורי" אצל המומחה המאבחן, כאשר לרוב מדובר בטיפול אינטנסיבי ארוך טווח. בהקשר זה נציין כי המלצת האקדמיה לפסיכיאטריה ומשפט וועדת האתיקה של הפסיכולוגים הפורנזיים בארה"ב היא להימנע מקיום כפל תפקידים – טיפול ואבחון – על ידי אותו איש מקצוע.²⁴

²² כרקע, סוגיית מינוי מומחה בבית משפט לענייני משפחה מוסדרת בתקנה 258יב לתקנות סדר הדין האזרחי, ולפיה בית המשפט ממנה מומחה מרשימת המומחים, לאחר התייעצות עם בעלי הדין, וככל שאין הסכמה בדבר מומחה מסוים, בוחר בית המשפט את המומחה. רשימת המומחים הינה בהתאם לסעיף 4 לצו בית המשפט לענייני משפחה (הקמת יחידות סיוע, דרכי פעולתן וסדרי עבודתן) תשנ"ו-1996.

²³ משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, "כללים והנחיות להכרה במומחים ובתחומי התמחות", <https://www.gov.il/BlobFolder/service/apply-for-social-work-expertise-recognition/he/document-of-expertise-in-social-work.docx>

²⁴ Greenberg, A. Stuart. & Shuman, W. Daniel, *When Worlds Collide: Therapeutic and Forensic Roles*, Professional Psychology: Research and Practice, 38, (2), 129-132 (2007).

28. לפיכך, על הנהלת בתי המשפט להידרש לנושא חשוב זה. יש להוציא הנחיה מקצועית ברורה בנושא, לפיה גורם שנתן חוות דעת אבחוניית, או מי מטעמו, לא יוכל לטפל באותה משפחה ולהביא בדחיפות לסיומה של פרקטיקה פסולה זו.

ד. שופט מוקד

29. בהמשך ישיר לאמור לעיל ולצורך לפעול לטובת הקטין, כפי שעולה מרוח הדברים בנוהל גופו, יש לפרש את הנוהל החדש באופן התואם את עיקרון היסוד בדיני משפחה של "משפחה אחת - שופט אחד" (one family one judge) העומד בבסיס מערכת בתי המשפט למשפחה בישראל.

30. התכלית המונחת ביסוד סמכותו של בית המשפט למשפחה נעוצה בתפישה המבקשת לרכז בערכאה מקצועית אחת וככל הניתן בידי שופט אחד את כלל המחלוקות בין בני המשפחה, באופן אשר יאפשר לבית המשפט להתמודד עם מלוא מורכבות היחסים המשפחתיים וקשרי הגומלין בין כל מוקדי המחלוקת והסכסוך. גישה זו מטרתה לאפשר לבית המשפט לנסות לתת פתרון מקיף ויסודי לסכסוכים משפחתיים, שהם בעלי מורכבות מיוחדת ומעלים קשיים השונים באופיים מתחומים אחרים.

31. על חשיבות ריכוז ההתדיינות בידי שופט אחד עמדה במפורש ועדת שיינבוים לבחינת יישום דיני המשפחה, בקבעה כי: "באופן טבעי תהיה מפעם לפעם תחלופה של השופטים העוסקים בתחום זה, אולם נראה לנו כי תנאי להצלחת ההמלצות המוצעות על-ידינו הוא כי ייקבעו שופטים מיוחדים לדיון בעניינים אלה וכי יימנע מצב שבו כל השופטים יעסקו בנושאים אלה לפי תורנות קבועה או אף במכסה קבועה לפי ימים או תיקים. יש אמנם תהליך של שחיקת השופט הדין בענייני משפחה, אולם אם המערכת המוצעת על-ידינו תתפקד כראוי, כי אז האתגרים שיוצבו בפני השופט, האחריות שתוטל עליו והתחום הרחב שעליו יופקד, ימשכו את השופטים המעוניינים, המוכשרים לכך, ותהליך השחיקה הקיים היום ייבלם. תביעות שונות הנוגעות למשפחה אחת צריכות להיות מתועלות לרצף אחד של התדיינות, וראוי שידונו בפני שופט אחד ולא יפוזרו בין שופטים שונים, גם אם הם נמנים על המדור לענייני משפחה. השילוב בין הגורם השיפוטי לטיפול והרחבת מעורבותו של השופט בהליך מחייבים רצף של טיפול"²⁵.

32. קביעה זו נכונה ונחוצה ביתר שאת במקרה דנן. בעיות קשר הורה קטין יכולות לנבוע ממגוון סיבות, הן מחייבות הכרות מעמיקה עם הצדדים המעורבים ועם חוות הדעת המקצועיות בתיק ולפיכך ישנה חשיבות מכרעת לכך שידונו בפני השופט המטפל בתיק. כך לדוגמא טענה על ניכור הורי שמגיעה מהורה אחרי שרשרת של תביעות אחרות אמורה להיבדק בהקשר של יתר התביעות ולא בנפרד.

33. לפיכך, יש להבטיח כי הכרעות אלו, הנוגעות בדיני נפשות של ממש והן בעלות השלכות כבדות משקל על טובתם ובריאותם של ילדים, לא יתקבלו בטיפול מזורז של שופט אשר אינו מצוי בתיק ובדינמיקה המשפחתית של הסכסוך. הכרעות בנושאים אלו דורשות זהירות יתרה בעת גיבוש סעדים באופן שלא יפגע במרקם המשפחתי ובראש ובראשונה באופן שיאפשר הגנה על טובת הקטין. כך, יש להורות לשופט הקבוע בתיק לדון בבקשות, ובמידת הצורך, כפי שמורה הנוהל, להותיר לשיקול דעתו על סמך היכרותו עם התיק האם לקיים דיון או לאו או לבקש חוות דעת אפוסטרופוס לדין אם ישנו, וכך שרק במקרים חריגים ביותר (כדוגמת שבתון או מחלה) ידון התיק בידי שופט תורן.

ה. על "ניכור הורי" והחשיבות בהמשגה חדשה ושימוש במונח "בעיות קשר-הורה קטין"

34. לבסוף, נבקש לעמוד בקצרה על הרקע שהביא לעליית השיח על הבטחת קשר בין הורה וילד.²⁶ מקור העיסוק בבעיות קשר הוא ב'תסמונת הניכור ההורי' – PAS (Parental Alienation Syndrome) אותה הגה ריצ'רד גרדנר בשנות ה-80 של המאה הקודמת. לתסמונת זו מעולם לא ניתן תיקוף מדעי כמקובל במחקרים אקדמיים, והיא נדחתה זה מכבר בעשרות מחקרים מקצועיים.²⁷ התאוריה של גרדנר התבססה על התרשמותו הקלינית מתיקים בהם היה מעורב, במסגרתם טען כי אימהות העלו טענות שווא בדבר אלימות מינית נגד ילדיהן. כפי שנתגלה בהמשך, בעת שגיבש את התיאוריה הזו, עסק גרדנר

²⁵ ראו בעמוד 23. משרד המשפטים, דין וחשבון הוועדה לבחינת יישום דיני המשפחה, ירושלים, כסלו תשמ"ז 1986. (להלן: דו"ח שיינבוים).

²⁶ לסקירה ממצה ראו עוזרד, הלפרין קדרי ופרינץ, לעיל ה"ש 1, סעיפים 20-28. Stephanie Dallam & Joyanna L. Silberg, לעיל ה"ש 7.
²⁷ Stephanie Dallam & Joyanna L. Silberg, Recommended treatments for "parental alienation syndrome" (PAS) may cause children foreseeable and lasting psychological harm; עמ' 209 (2019).

במתן חוות דעת בבתי המשפט, לרוב עבור אבות אשר הואשמו בהתעללות מינית בילדיהם. על כן, הלכה למעשה, תסמונת הניכור ההורי הוגדרה לראשונה לצורך הגנה מפני טענות בדבר התעללות מינית בילדים שהועלו במסגרת סכסוכי משמורת.²⁸

35. מאמרו של גרדנר, הוגה המושג "ניכור הורי", פורסמו בפרסומים עצמיים, אשר לא עברו כל שיפוט אקדמי, והובאו ללא כל ביסוס מדעי ואמפירי. הם נועדו לבסס את טענתו המפוקפקת כי טענות של ילדים בדבר התעללות מינית המועלות במסגרת סכסוכי משמורת הן לרוב שקר. באופן מעוות, הוא ראה בטענות אלו תוצר של תסמונת הניכור ההורי, וסבר שרוב הילדים המעלים טענות על פגיעה מינית במסגרת סכסוכי משמורת – משקרים: "in custody litigation... the vast majority of children who profess sexual abuse are fabricators"²⁹.

36. לצערנו, עד היום ישנם מומחים רבים המופיעים בפני ערכאות הדיון בבתי המשפט למשפחה ומסתמכים על התיאוריה של גרדנר ומנסים להביא לאימוצה שוב ושוב באופן שמעלה חשש כבד לשלוםם של קטינים ולמוגנותם. ואולם, קו ישר עובר בין מקורה המפוקפק של תאוריית הניכור ההורי על-ידי גרדנר³⁰ לבין השימוש הנעשה בה היום בזירת הגירושין. כאז כן עתה, היא מביאה לטשטוש ולהכחשת טענות אלימות במשפחה המועלות על ידי נשים וילדים. כפי שצינו לעיל, מחקרים מעידים על כך שאסטרטגיית העלאת טענות ניכור הורי כתגובה לטענות אלימות הוכחה כיעילה וככזו המנטרלת את יכולתם של מערכות הרווחה והמשפט לזהות אלימות ולהגן על בריאותם ורווחתם של קטינים. התוצאה הישירה היא הפיכת האלימות במשפחה לבלתי-נראית, לשקופה; מבחינה משפטית נוצרה מעין חזקה חלוטה המייחסת רמאות ושקר לכל תלונה של אימהות מגוננות (protective mothers) על אלימות מצד אבות. כמו כן, נוצרה חזקה, שעודדה על ידי גורמים וארגונים מפוקפקים בתהליך של שנים ארוכות של הפחדות ואיומים, לחידוש קשר בכל מחיר ומבלי שמבוררות טענות אלימות.

37. לפיכך, ישנה חשיבות גדולה להעלאת מודעות למקור התופעה ולשיום הבעייתי שניתן לה שמתייג את אחד ההורים באופן פסול. **המשגה ראויה יותר היא, כפי שמציע הנוהל, התייחסות ל"בעיות קשר הורה-ילד"**. המשגה זו אף מדגישה כי העיקרון החשוב ביותר בעת הבטחת קשר – הוא עקרון טובת הילד. על עיקרון זה לשוב למוקד השיח ולשמש כעמוד התווך בכל הכרעה או מדיניות שתקבע בנושא זה.

1. סיכומו של דבר

38. לסיכום, דומה כי אין חולק שישנה חשיבות רבה לקשר מיטיב בין ילד לשני הוריו, ומקום שלא מתקיים קשר כזה ראוי לבדוק את הסיבות לכך ולנסות לפעול לחידושו באם הנסיבות מתאימות, תוך התחשבות בשלומם הרגשי והפיזי של הילד. לאור מורכבות הנושא, נסכם בקצרה:

- יש להימנע משימוש במונח הבעייתי "ניכור הורי" בפסקי דין ובהחלטות ובמקומו להעדיף להתייחס, כפי שמורה הנוהל, לבעיות בקשר הורה ילד. מינוח זה מאפשר נייטרליות ואיזון בבחינת הטיעונים במקרים אלו ומונע שימוש מוטעה במונח במקרים שאינם נופלים לגדרו.
- בעת דיון בבקשות להבטחת קשר, יש להביא ראשית בחשבון את כלל ההיבטים הקשורים בקשר שבין ההורה לקטין, לבחון את טיב הקשר, את האפשרות לקיומה של אלימות במשפחה, ההשלכות העשויות להיות על הילד, ולברר לעומקן את הסיבות בגינן נוצרו הבעיות, תוך התייחסות מעמיקה למצבו של הילד ומשפחתו. רק לאחר בחינה שכזו, יש לגבש סעדים כנדרש. ככלל, יש להימנע בכל דרך ממתן סעדים קיצוניים, לרבות כפיית טיפול לחידוש קשר על ילדים מתבגרים, העברת משמורת, הכרזת נזקקות והוצאת קטינים למסגרת חוץ ביתית וקלט חירום לשם הבטחת קשר.

²⁸ Stephanie Dallam & Joyanna L. Silberg, *Recommended treatments for "parental alienation syndrome" (PAS) may cause children foreseeable and lasting psychological harm*, Journal of Child Custody, 13: 2-3, 134, 135 (2016).

²⁹ Richard Gardner (1987) *The Parental Alienation Syndrome and the Differentiation between Fabricated and Genuine Child Sex Abuse*. Cresskill, NJ: Creative Therapeutics, p. 247.

³⁰ ולא למותר לציין שבפרסומיו גרדנר אף הטיף בגלוי לפדופיליה וראה בחיוב קיום יחסי מין עם קטינים. ראו: Gardner, R.A. (1992). *True and False: Accusations of Child Sex Abuse*. Cresskill, NJ: Creative Therapeutics

3. קיים צורך אקוטי בהכשרת שופטים בזיהוי נסיבות של אלימות משפחתית, בפרט במקרים של העלאת טענות של "ניכור הורי" אשר הוכח במחקרים כי היא מביאה לכשל בזיהוי וטיפול באלימות בסכסוכי משפחה, ובאופן אשר יבטיח את טובתם ורווחתם של ילדים, ובייחוד במקרים בהם מתעורר חשש לפגיעה מינית בקטינים. נציין כי מומחים, גופים מקצועיים רבים בארה"ב, קנדה, בריטניה, אוסטרליה ועוד,³¹ הכירו בסחף שנוצר סביב נושא של הבטחת קשר הורה-קטין, ובסכנה הנשקפת בעקבות זאת לשלומם של ילדים.³² גופים אלה, כמו גם סוכנויות ממשלתיות במספר מדינות, גיבשו כללי התנהלות בסכסוכים מורכבים מעין אלה, שעיקרם הוא כי **בראש ובראשונה יש לבחון את סוגיית האלימות - כלפי הילד, כלפי ההורה האחר או כלפי בן משפחה אחר הגר עמו- כמקור לבעיית קשר וכן לבחון חשש לפגיעה מינית בקטין, לפני שבוחנים את הצורך בהבטחת הקשר.**³³
4. יש להבטיח כי מבוצע האבחון הנכון והטיפול המותאם, במקרה הצורך, כל אלה על ידי אנשי מקצוע טיפוליים ומבלי להשית על המשפחה עלויות נכבדות ע"י גורמים פרטיים, ובאופן אשר לא יביא לכך שאי יכולת לממן עלויות טיפול תהפוך הורה להורה מנכר או לכזה המחבל בקשר ההורי. בפרט, יש לאפשר למשפחות שאין ידן משגת, אפשרויות טיפול באמצעות שירותי הרווחה.
5. יש לפעול לפרסום הנחיה מקצועית ברורה לפיה מומחה אשר נתן חוות דעת אבחונית על בעיית קשר, או מי מטעמו, לא יוכל לטפל באותה משפחה. הנחיה כזו הכרחית בכדי למנוע את החשש הכבד לניגוד עניינים של מומחים ועל מנת לנטרל את התמריץ הכלכלי המקצועי הפסול הקיים כיום לקביעה כי קיימות בעיות קשר ולקביעה נגד אחד ההורים כי הוא הורה מסית. כמו כן, במסגרת זו הכרחי לכלול הוראה שתמנע מצב בו הורה שלא יכול לעמוד בעלות הכלכלית לטיפול ייחשב למחבל בקשר ההורי.
6. יש לפעול לשנות את אופן הדיווח על פי הנוהל כך שיתבקשו פרטים על מכלול הבקשות המוגשות באמצעות באופן שבו ניתן יהיה לעמוד אחר שימוש ענייני בנוהל ואי-שימוש לרעה בו, וכן לעמוד על הבטחת מוגנות הילד.
7. יש להבטיח כי הטיפול בבקשות להבטחת קשר יועבר ככלל להליך מזורז אצל השופט הקבוע אשר מצוי בתיק ומכיר את הדינמיקה המשפחתית בסכסוך. הכרעות בנושאי הבטחת קשר דורשות זהירות יתרה בעת גיבוש הסעדים באופן שלא יפגע במרקם המשפחתי ובראש ובראשונה יאפשר הגנה על טובת הקטין. כך, יש להעביר את הטיפול בבקשות על פי הנוהל לשופט הקבוע בתיק אשר במידת הצורך יכול להורות לקיים דיון תוך 14 יום, וכך שרק במקרים חריגים ביותר (כדוגמת שבתון או מחלה) ידון בתיק שופט אחר.
8. יש לעודד ככל הניתן הפנייה ליחידות הסיוע במסגרת הנוהל. ניסיון העבר, לפני כניסת חוק הסדר התדיינויות לתוקף, מראה שליחידות הסיוע הייתה תרומה חשובה דווקא במיתון סכסוכים בעצימות גבוהה וביחוד בענייני ילדים וכאשר עניינים אלו הגיעו לפתחם במהלך הליכים משפטיים.³⁴ יצוין כי גישה זו גם עולה בקנה אחד עם הרציונל של החוק להסדר התדיינויות בסכסוכי משפחה (הוראת שעה), תשע"ה-2014

³¹ The American Professional Society on the Abuse of Children (APSAC), "APSAC Announces Revisions to its Definitions of Psychological Maltreatment and Adds a Cautionary Statement Regarding Use to Support Parental Alienation Claims", <https://www.apsac.org/single-post/2019/08/16/APSAC-ANNOUNCES-REVISIONS-TO-ITS-DEFINITIONS-OF-PSYCHOLOGICAL-MALTREATMENT-AND-ADDS-A-CAUTIONARY-STATEMENT-REGARDING-USE-TO-SUPPORT-PARENTAL-ALIENATION-CLAIMS>.

European Association for Psychotherapy (EAP), "A Statement from the European Association for Psychotherapy (EAP) on the concepts of 'Parent Alienation Syndrome' (PAS) and 'Parental Alienation' (PA)", <https://www.europsyche.org/quality-standards/eap-guidelines/parent-alienation-syndrome-pas-parental-alienation-pa/>.

³³ כך לדוגמה, בהנחיית ה-CAF/CASS Service (Children and Family Court Advisory and Support) Service, הסוכנות הממשלתית בבריטניה ובוולס, המקבילה ליחידות הסיוע בישראל, נקבע במפורש כי השלב הראשון בבחינת מצב בו ילד מסרב לקשר עם אחד מהוריו, הוא לבחון האם מקור הסירוב הוא באלימות, התעללות או כל סוג אחר של הורות מזיקה מצד אותו הורה. CAF/CASS Cymru, "Children's resistance or refusal to spend time with a parent: practice guidance", <https://gov.wales/sites/default/files/publications/2019-08/cafcass-cymru-childrens-resistance-or-refusal-to-a-parent-practice-guidance.pdf>.

³⁴ על תפקידן של יחידות הסיוע כגורם מפשר/מגשר בין בני זוג המצויים בהליכים משפטיים ראו הילה מלר שלו יחסי הגומלין בין יחידות הסיוע לבין בתי המשפט - לענייני משפחה בין "משפטי" ל"טיפוליים" (חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר אילן הפקולטה למשפטים, 2014)

39. לסיום, נבקש כי התייחסות זו תובא לידיעתם של כל גורמים הרלוונטים ותבוא בחשבון בעת יישום הנוהל על מנת להבטיח כי עיקרון טובת הילד יקבל עדיפות עליונה בכל סכסוך הנסוב סביב חידוש קשר בין הורה לילד.

בכבוד רב,

פרופ' רות הלפרין-קדרי, ראשת מרכז רקמן, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר אילן

עו"ד קרן הורוביץ, מנכ"לית מרכז רקמן, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר אילן

ד"ר כוכב אלקיים-לוי, היחידה לקידום מדיניות ציבורית וחקיקה ע"ש ברוך ורות רפפורט, מרכז רקמן

עו"ד אסנת פרינץ, מנהלת קו הפניות לסיוע משפטי, מרכז רקמן, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר אילן

עו"ד אבישג עוזרד, היחידה לקידום מדיניות ציבורית וחקיקה ע"ש ברוך ורות רפפורט, מרכז רקמן

מצטרפות למכתב זה החתומות מטה:

כב' השופטת סביונה רוטלוי, סגנית נשיא בית המשפט המחוזי תל-אביב בדימוס

פרופ' רחל לב-ויזל, ראש מרכז המחקר ע"ש אמילי סגול ומעבדת סגול לחקר וטיפול בילדים בסיכון אוניברסיטת חיפה

ד"ר רות זפרן, בית ספר רדזינר למשפטים, המרכז הבינתחומי, הרצליה

עו"ד גלי עציון, מנהלת מחלקת יעוץ וחקיקה, נעמת

ד"ר ענבר כהן, מומחית למקצועות הטיפול במשפט, מנחת הקליניקה הסוציו משפטית לנוער ולצעירים בסיכון, המסלול

האקדמי המכללה למנהל.